

Мұстафа Шоқай — Қазақстан тәуелсіздігінің символдық тұлғасы ретінде

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье подчеркивается, что для многих казахстанцев личность Мустафы Чокая до сих пор остается загадочной. Даются сведения о жизни и деятельности М.Чокая как политического деятеля, публициста, юриста, журналиста, писателя. Отмечено, что он был одним из ярких представителей казахской интеллигенции начала XX в. Доказывается, что М.Чокай был одним из первых, кто в это время провозгласил идею о независимости всех тюркоязычных народов, пропагандировал демократические идеи. Глубокое знание европейских языков позволило Мустафе выступать с многочисленными докладами и аналитическими обзорами в Париже, Лондоне, Стамбуле, Берлине и других крупных городах. Автор описывает его деятельность, связанную с организацией выпуска в Стамбуле журнала «Ени (Новый) Туркестан», изданием с 1929 г. в Берлине журнала «Яш (Молодой) Туркестан», указывает, что благодаря разносторонней политической деятельности и большой эрудиции он приобрел в Европе высокий авторитет, пользовался поддержкой различных европейских организаций и институтов.

It is underlined that for many kazakhstan person Mustafy Chokaja remains till now mysterious. The information on life and M.Chokaja's activity as politician, the publicist, the lawyer, the journalist, the writer are supplied. It is shown that it was one of bright representatives of the Kazakh intelligency of the beginning of the XX-th century. It is proved that M.Chokaj was one of the first who has proclaimed at this time idea about independence of all the turki language the people, propagandized democratic ideas. It is noticed that the profound knowledge of the European languages has allowed Mustafe to act with numerous reports and state-of-the-art reviews in Paris, London, Istanbul, a berlin and other big cities. Its activity connected with the organization of release in Istanbul of magazine «Eni (New) Turkestan», by the edition since 1929 in a magazine berlin «Jani (Young) Turkestan» is described. It is underlined that, thanks to versatile political activity and the big erudition, it has got a great prestige in Europe, was supported of the various European organizations and institutes.

Kipiçne

Қазақ тарихында өз халқына адал қызмет жасау жолында басын бәйгеге тіккен Алаш ардақтылары көп болған. Сондай аяулы тарихи тұлғалардың бірі де бірегейі — Мұстафа Шоқай.

Бірақ М.Шоқайды қалың ел білмейді. Өйткені ол Кеңес жүйесінің қас жауы болып танылды. Оның еліне сіңірген еңбегі тұрмақ, есімін атаудың өзі қылмыспен пара-пар болды. Ол жаңа қазақ елі үшін қайраткер емес, қылмыскер саналды. Күрескер емес, кесір адам болып есептелді. Қоғамға пайдалы жан емес, қашқын саналды. Неге?...

Оның жауабын бірер сөзбен бере қою қиын, әрине. Бұған белгілі-белгісіз себептер болды.

Сонымен, көрнекті ғалым, академик Рахманқұл Бердібай «Азатшыл ойдың энциклопедиясы» деп бағалаған Мұстафа Шоқайұлы кім еді? Оның туған жері, шыққан тегі туралы не білеміз? Түбі түркінің тұтастығына бүкіл саналы ғұмырын сарп еткен Шоқайдың өмірін, өнегесін толық танып білдік пе? Бүкіл тәні де, жаны да ұлтым, жұртым, қазағым деп бүлкілдеген, жүрегі Алашым, Түркістаным деп дүрсілдеген мемлекетшіл мәрт қазаққа лайықты бағасын бердік пе? Сай-саланы сағалап, тар қапасты тасалап, жендеттерден сырылып, онымен де қоймай, өмірін бәске тігіп, болашақ үшін тыным таппаған, Алаштың азаттығын ту еткен Мұстафаның бізге беймәлім тағы қандай қырлары бар? Оның тар жол, тайғақ кешулі тағдыры бізге нені мағлұм етеді? Сұрақтар өте көп...

Ғұмырының жартысына жуығын жат жұртта өткізген Мұстафа Шоқайұлының ұлтқа еткен еңбегі ұшан-теңіз. Өкінішке қарай, оны танып-білуде біздер шабандық танытып отырмыз. Біз не деген самарқау, кеш қозғалатын халық едік! Кімді кінәларсың! Кімге күйе жағарсың!

Мұстафа Шоқайдың ата тегі туралы кейбір деректер

Мұстафа Шоқайұлы — Петерборда алғашқы жоғары білім алған қазақ азаматтарының бірі. Қоқан автономиялық үкіметінің басшысы. Ірі саяси қайраткер, заңгер, журналист, жазушы. Түркістан халықтары тарихында бүтін бір кезенді қамтыған ерекше ұлы құбылыс.

Осылармен шектелуге бола ма? Біздіңше, жоқ. Осы бір асыл азаматтың ерекше қырлары, елеулі қырлары әлі де айтыла бермек, жазыла бермек, жалғаса бермек...

Тек, ХХІ ғасырдың бастапқы жылдары тұсында ғана біз халқымыздың кемеңгер ұлын қайта іздеп, оны тірілтуге күш салудамыз. Соңғы кезде табылған құжаттарға сүйене отырып, біз де М.Шоқайұлының өмір жолына тоқтағанды жөн көрдік.

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының ең жарқын өкілдерінің бірі Мұстафа Шоқай бұрынғы күнтізбе бойынша 1890 жылдың 25 желтоқсанында (жаңаша есеппен 1891 жылдың 7 қаңтарында) қазіргі Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Сұлутөбе маңындағы Наршоқы қыстауында дүниеге келген. Ол — қазақтың Қыпшақ руына (Орта жүзге кіреді) жататын текті отбасының ұрпағы.

Бірақ Мұстафаның туған жылының өзінде әлі күнге дейін күмән бар. Мәселен, белгілі жазушы Оразбек Сәрсенбайдың баяндауынша: «...Осы уақытқа шейін М.Шоқайдың туған жылы бірде 1889, бірде 1890, тіпті кейде 1891 болып жазылып жүргені белгілі. Мұның басты себебі — Мұстафаның бала күнінде жасының асып кетуіне байланысты әуелі Ақмешіттегі орыс-қазақ мектебіне қабылданбай, кейін Ташкентке келіп орыс тілді гимназияның жоғары сыныбына сынақ тапсырып, оқуға түсуі болса керек деп шамалаймыз.

Ал оның шын жасын анықтайтын нақты деректер енді ғана табылып отыр. Соның біріншісі — ОГПУ органдарының 1926 жылы М.Шоқайға толтырған деректеме қағазы (досьесі). Мұнда «ұлтшылдық ұйымның мүшесі» М.Чокаевтың (түпнұсқада осылай жазылыпты) туған жылы 1886 екені көрсетілген.

Екінші дерек — Мұстафаның туған інісі Нұртаза Шоқайұлының № 794 тергеу ісінде кездеседі. Сол кездегі РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-статьясы, 10, 11-баптары бойынша айыпталып, 1937 жылғы 1 қарашада Шымкент қаласында ату жазасына кесілген Нұртаза марқұм жауап алу хаттамасында туған ағасы Мұстафа Шоқайдың жасы 52-де деп көрсеткен. Бұл да жоғарыдағы ОГПУ деректемесіне сәйкес келеді. Оның үстіне, ағалы-інілі Мұстафа мен Нұртаза, әрине, бір жылы дүние есігін ашпайды ғой. № 794 істе Нұртаза Шоқай 1890 жылы туған деп толтырылған.

Демек, Мұстафа Шоқайдың 1886 жылы туғаны анықталды деп есептеуге болады» [1].

Ал жазушы А.Сатаев «Дозақты жеңген қазақ» деген мақаласында М.Шоқайдың ата-тегі туралы мынадай деректер келтірген: «XVIII ғасырдың басындағы шығыстанушылардың еңбектері бар нағыз жиһанкездердің қызығушылықпен жазған туындылары бар, осылардың біразынан дерек жинағанда, ежелден Мәуреннаһр атанған Сыр мен Әмудың бойындағы Қыпшақ тоғыз тайпа екен. Бүгінде, негізінен, солардың бесеуі аталады. Олар: Бұлтың, Ұзын, Торы, Көлденең, Қарабалық. Мұстафа осы бесеудің Торысына жатады. Торыдан төрт ұл тарайды: Көкмұрын, Шашты, Қитаби, Түйішке. Мұстафаның жетінші атасы Шаштыдан жеті бала туған: Шағыр, Шегір, Бошай, Малай, Құтым, Байсарлы, Айдарғазы» [2].

Бошайдан — Арыс, Шыбық. Арыстан — Қолдау, одан — Жанай. Жанайдан — Темір, одан — Қуат (Қуатбай). Қуаттан (Қуатбайдан) — Торғай. Ақсақалдардың айтуына қарағанда, Торғай жүз шамалы үйге билік құрып, датқа (датқа деген — Қоқан хандығындағы полковник, генерал дәрежесіндегі әскери атақ) болған.

Атақты Мансұр Бекежанов (Нартайдың ағасы) ақын «Иманжүсіпке хат» деген жырында Торғай датқа хақында:

*Екінші болған екен Торғай датқа,
Адам жоқ кеңес тапқан ондай жұртта.
Ел қамын сондай ерлер ойлап өткен,
Мастанып, әуелемей қонған баққа, —*

деп жырлаған. Ақын жыры Торғай бидің (датқаның) ел ішіндегі беделі мен билігін көрсетсе керек [3; 7].

Торғай датқа кейінгі ұрпағына өз халқының мол мұрасын қалдырды десе болғандай. Торғай би ру, аталықтардың ұрандары мен таңбалары, олжа, ноқта ағасы, той басталуы, сыйлы қонақтарға берілетін сый-сыбаға, шариғат, әдет, жеті атадан кейін үйлену шарты, балалардың өгей шешесіне үйленбеуі, оқытушысына үйленбеуі, еншілес бала, достар сыйластығы, дос-тамырлық қасиеттері, балаларына енші берудің жолдары, қалың мал төлеудің нормалары, жын-шайтан хақында, жылу жинау жайлы, енші басы, қалыңдық айттырып, қыз ұзату сияқты қағидаларын айқын айтқан. Торайдан — Шоқай, Қалымбет, Әліш, Оспан өсіп-өнген.

Ел аузындағы айтылып жүрген әңгімелерде Торғай Қуатбайұлы есейген кезінде Арқа жақтан Сыр еліне келіп қоныстанып, осында үйленеді. Сол тұста көп жыл баласыз жүрген Торғай: «Баламның атын өзім қояйын, қатынмен екеуміз шоқайып отырушы едік, баламның аты Шоқай болсын», — депті-міс [3].

Торғай баласы Шоқайға Торғай өзені бойындағы кедей Қыпшақтан шыққан батыр Баспақтың қызы Бақтыбикені әперген. Ел ішіндегі әңгімеге қарағанда, Шоқай да датқа болған, екі әйел алған; Бақтыбикеден басқа Жайсаң деген де әйелі болған.

Мұстафа Шоқай — бидің ортаншы баласы, ал ағасы Сыздық одан он жастай үлкен, ал інісі Нұртаза тетелес өскен. Мұстафаның қандай жанұядан шыққанын «Қазақ» газетінде 1914 жылы желтоқсанның 10 жұлдызында жарық көрген Закир Гайсин деген кісінің Шоқай қайтыс болғаннан кейін берілген «Ас» қаражатынан байқауға болады. Онда: «Ақмешіт уезіне қараған Шашты Қыпшақ марқұм Шоқай Торғай баласына ас берілді. Шақырылған елдің бір шеті Қазалы, бір шеті Ташкент болды, үш мыңға жақын жұрт жиналды. Астың бар расходы бес мың сомнан асты. Бәйгеге 57 ат шауып, 17-сіне бәйгеге 8 сом ақша, екі қара тігілді» делінген. Бұл өте көп қаражат болатын (егер ол кезде бір қой 20–30 тиыннан аспайтын болса) [4].

Мұстафаның нағашылары (шешесінің әкесі мен ағайын-туыстары) Хиуа хандығын орыстардан қорғауда ерекше көзге түскен әйгілі әскербасылар болды). Оның анасы — Бақты (Бақтыбике) орыстарға қарсы соғыста әкесіне көмектескен. Мұстафа жазу-сызуды өз анасынан жасы беске толмай жатып-ақ үйренген.

Мұстафаның өзінің қабілет-қарымына сай тамаша білім алуы

Балдәурен балалық шағында Мұстафа ерке өскен. Табиғи зеректігіне байланысты, сабаққа да өте алғыр болған. Өсе келе орыс, түрік, ағылшын, француз және поляк тілдерін жетік меңгерген көрінеді. Түрік тілі дегенде оның ең берісі қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қарақалпақ, татар, башқұрт тілдерін де білгендігін ескерсек, Мұстафа Шоқайдың шын мәнінде халқымыздан шыққан ірі полиглоттардың бірі екендігіне титтей де шүбә келтіруге болмайды [5].

Мұстафаның бастауыш мектепте өткен күндері туралы ешқандай мәлімет жоқ. Тек, оның бұл мектепті 1902 жылы бітіргені белгілі.

Патшалық Ресей отаршылдарының өктемдігі мен қиянатын көп көрген Шоқай би ұлының жақсы білім алуын армандайды. Мұстафа болса дәрежелі оқу оқып, білімін тереңдету мақсаты бар екенін әкесіне жасырмай айтады. Зерделі әке баласының тұл талабына батасын береді. Қаражат қатпап баласының қалтасына салады да оқуын жалғастыра беруге жағдай жасайды.

1902 жылы орыс тілінде сайрап тұрған Шоқай датқаның ортаншы баласын Ақмешіттегі патша әкімшілігінің адамдары Ташкенттегі ер балалар гимназиясында оқуға бағыттайды. Бұл кезде Ташкент көп ұлттың өкілдері жұмыс істеп, әр халықтың жастары оқу оқитын үлкен өндірісі, мәдениеті мен өнері өркендеген айтулы шаһар.

Мұстафа әкесінің өзін оқыту жолындағы табанды шешімінің орынсыз емес екенін дәлелдейді. Гимназияны үздік бітіріп, алтын медальға лайық болды. Бірақ диплом беру рәсімінде ол өмірінде ұмытпайтындай үлкен бір әділетсіздікке ұшырады.

Ташкент гимназиясында оқуды ең үздік бітірген оқушыға алтын, екіншіге күміс медаль беру дәстүрі қалыптасқан еді. Сол жылғы диплом беру рәсімінде мектептің ең үздік оқушысы ретінде Мұстафаға алтын медаль берілуге тиіс. Бірақ бұл жағдай Ташкенттегі Түркістан генерал-губернаторы А.В.Самсоновқа ұнамады. Самсонов түркістандық бір оқушының орыстардан жоғары тұруын көтере алмады. Мектеп директоры Граменицкийдің қарсылығына қарамастан, алтын медальды Мұстафаға емес, екінші үздік оқушы Запреметовке тапсыруға нұсқау берді. Самсоновтың бұл шешімі сол дәуірдегі патшалық Ресей генерал-губернаторларының жергілікті халықты қаншалықты төмен санайтындықтарының айқын бір көрінісі еді. Самсонов жабайы және мәдениетсіз қоғам ретінде бағалаған халықтан шыққан жас жеткіншектің орыс оқушыларынан озық тұруына төзе алмады.

Мұстафа марапаттау рәсімінде өзіне берілген күміс медальды алмады. Осыған орай Запреметов те лайықты емес екенін айтып, өзіне берілген алтын медальдан бас тартты. Сөйтіп, диплом рәсімі Мұстафаға мына ащы шындықты үйретті: әкімдер мен халықтың дүниетанымы бір-бірінен өзгеше. Әкімдер саясаттың ырқына беріліп, нәсілшіл және империалист пиғылда болса да, қарапайым халықтар саясаттан аулақ, бір-бірлеріне адал және мейірімді бола біледі. Сол себепті Мұстафаның өмір бойы жиі қайталаған сөзінің бірі мынау болды: «Жаман ұлттар жоқ, жаман адамдар бар. Мейірімді мемлекеттер жоқ, мейірімді адамдар бар» [6].

Орыс тіліне жетік Мұстафа гимназияда жүргенде-ақ жергілікті жұртшылықтың патшаның әкімшілік органдарына жазған арыз-шағымдарын аударып беріп, қанатымен су сепкен қарлығаштай, халқына өзінің қолғабысын тигізуге тырысқан. Бірақ гимназияны бітірген соң, біреулер үшін арман

болып саналған сол тілмаштық қызметке алданып қалмай, тіпті, генерал Самсоновтың құп көрмегеніне де қарамастан, Петербург университетінде білімін жалғастыруға бел буды.

1910–1914 жылдары Мұстафа Санкт-Петербург университетінің заң факультетінде оқыды. Ол туралы Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы кітапханалар мен мұрағаттардан жаңа құжаттар табылды [7].

Санкт-Петербург пен Ленинград облыстық Орталық мемлекеттік тарихи мұрағатында сақталған №281 істе оның аты-жөні «Чокаев Мустафа Чокаевич» деп жазылған. Санкт-Петербург Императорлық университетінде Мұстафа төмендегі курстарды тыңдаған: Рим құқығының тарихы, Рим құқығының догмасы, Орыс құқығының тарихы, Мемлекеттік құқық, Шіркеу құқығы, Полиция құқығы, Саяси экономия, Статистика, Азаматтық құқық және Сот өндірісі, Қылмыстық құқық және Сот өндірісі, Қаржылық құқық, Халықаралық құқық, Құқық энциклопедиясы, Құқық философиясының тарихы.

Бұдан ары заң факультетінің деканы В.Удинцевтің және фамилиялары түсініксіз жазылған факультет хатшысы мен заң факультеті ғылыми кеңесі хатшысының қолдары тұр. Аталған құжаттың ең төменгі тұсында куәлікті 1914 жылдың 29 қыркүйегінде алғандығы туралы Мұстафа Шоқайдың өзінің қолы бар.

М.Шоқайдың саясатқа араласа бастауы

Мұстафа Шоқайдың тым жастай қоғам ісіне араласуына өскен ортасы, туа біткен зерделілігі, Шоқай әулетіне тән әлеуметтік белсенділік және алмағайып заманы әсер еткен.

Жас Мұстафаның көз алдында Ресей Империясының Қазақ еліне қатысты отарлық саясаты барынша қатыгездікпен жүзеге асып жатты. Сондықтан ол студент шағынан қоғамдық саяси өмірге белсене араласып, түркі-мұсылман студент жастарының қозғалысына қатысты.

Оның саясаткер ретінде алғашқы көзге түсуі 1912 жылы Түрік-Балқан соғысы кезі болған. Соғыс бұрқ ете қалғанда, Санкт-Петербургтегі қазақ, татар, өзбек, башқұрт және әзербайжан студент жастары арасында Түркияны қолдау қозғалысы өріс алды. Оның арасында М.Шоқай да болды.

Ол студент бола жүріп, 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталған соң Мемлекеттік думаға хатшы болып кіреді. Мемлекеттік думаның мұсылман фракциясы хатшылығына оны Ә.Бөкейханов орналастырады. Осы жерде Мұстафа тұңғыш рет түрік халықтарының саяси өміріне араласа бастайды. Еділ татарлары, Қырым татарлары, Кавказ халықтары, Орал башқұрттары оған түрлі саяси міндеттер жүктейді. Мұстафа бұл міндеттерді өте жақсы орындап шықты (1917 жылға дейін). Төңкеріс болмағанда Мұстафа Думаға мүшелікке қабылданушы еді.

1915 жылы түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысына іріткі салу мақсатында орталық билік орындары құрған «Сират-ул-мустахим» («Тура жол») партиясына алғаш қарсылық танытқандар қатарында М.Шоқай тұрды. Ол түркі-мұсылмандық студент жастар тобымен бірлесе отырып, зиялы қауым өкілдеріне «Сират-ул-мустахим» партиясын қолдамау жөнінде үндеу тастады. Бұл үндеу сол кезде татар тілінде жарық көріп тұрған «Сөз» газетінде жарияланды [8; 620].

1916 жылы тылдағы жұмысқа адам беруге қарсы жергілікті халықтың көтерілісі болды. Бұл көтеріліс күшпен басылды. Мемлекеттік думаның 1916 жылғы көтеріліске қатысушыларды жазалаушы казактардың айуандық әрекеттерін тексеру үшін комиссия құру туралы шешім қабылдауы барысында М.Шоқай шешуші рөл атқарды.

Түркістандағы көтерілістің себеп-салдарын тексеруге Мемлекеттік дума Ташкентке арнайы комиссия аттандырғанда, оның құрамында депутаттар А.Ф.Керенский, Тевкелевтермен бірге Мұсылман фракциясы жанындағы бюро мүшелері Ш.Мұхамедияров пен М.Шоқай болды. Жергілікті халықтың жағдайымен терең танысу мақсатында Мұстафа Ташкентпен ғана шектелмей, Самарқанд пен Әндіжанда болып, жергілікті жағдаймен танысты. Петроградқа оралғаннан кейін өзі жинаған материалдар негізінде 1916 жылғы көтеріліс кезінде билік орындарының Түркістан халқын аяусыз қуғын-сүргінге ұшыратқаны туралы Мемлекеттік думада Мұсылман фракциясы атынан жасалатын мәлімдеме мәтінін әзірледі [8; 620–621].

М.Шоқай 1917 жылғы Ақпан революциясы нәтижесінде патша үкіметінің құлауын зор қуанышпен қарсы алды. Қалыптасқан саяси ахуал Ресей Империясында ұлттық езгінің тауқыметін тартқан түркі-мұсылман халықтарының бостандыққа жетуіне мүмкіндіктер туғызады деп үміттенді.

Үкімет басына Уақытша үкімет келген соң, оның басшысы А.Ф.Керенский Мұстафаға министрдің портфелін ұсынады. Бірақ Шоқайұлы бұл ұсыныстан бас тартады [9].

1917 жылы көктемде Мұстафа Түркістан өлкесіне оралады. Жолда майданның қара жұмысына алынған қазақ жастары мен жалпы түркістандық жастардың елге қайтуларына қол ұшын берді.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы — Шоқайұлының бүкіл саяси қызметінің мазмұны

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы Мұстафа Шоқайдың бүкіл саяси қызметінің мазмұнын құрады. Ол, шын мәнісінде, Түркістан Республикасының ұйымдастырушысы болды. Мұның тарихи жағдайы бар еді.

М.Шоқайұлы ұлттық тәуелсіздік идеясына біртіндеп келді. Ол бұл пікірді кездейсоқ қабылдап жар сала бастаған жоқ.

1914 жылы IV Мемлекеттік думадағы Мұсылман фракциясының хатшысы қызметінде жүріп, Ресейдің алдыңғы қатарлы қоғам қайраткерлерімен, Дума депутаттарымен етене араласуы оның саяси көзқарасының шындалуына ықпал етті. Іс жүзінде тұтас Түркістан идеясын қолдауына негіз қаланды. Азаттық алу үшін езілген халықтардың бірігуі қажет екенін М.Шоқай сол кезде анық түсініп, өмірінің соңына дейін бұл саяси бағытынан айныған жоқ.

1917 жылы Ақпан революциясынан кейін «Алаш» партиясына мүше болды. 1917 жылдың маусымында Ташкентте жергілікті қазақ зиялыларының басын қосатын «Бірлік туы» атты саяси ұйым құрып және осы аттас газет шығаруды қолға алды. Осы басылым арқылы елдегі саяси жағдайға өзінше үн қоспақ болды.

Бұл газет Ташкентте тұратын қазақтар құрған «Ықтият одағының» баспасөз органы еді. Аптасына бір рет шығып тұрған газеттің баспасөз саясаты — Түркістан халқының ынтымақтастығын қамтамасыз ете отырып, саяси таным-түсінігін толықтыру, осылайша Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дайындалу еді. Газет осы орайда Бөкейхановтың жетекшілігіндегі «Алашорда» қозғалысының баспасөз органы «Қазақ» газетімен үйлесімді әрекет етті.

Түркістан өлкесі мұсылмандары Ұлттық орталығының баспасөз органы ретінде 1917 жылдың сәуір айынан шыға бастаған «Улуғ Түркістан» газетіне қазан татары Фатих Керими басшылық етті. Шоқай бұл газеттің редакция алқасының құрметті мүшесі болды әрі мақалалары басылып тұрды.

Алты мың таралыммен шығатын «Улуғ Түркістан» сол кездегі әжептәуір ықпалды газет екенін айтуға болады. Газет 1918 жылдың көктемінде кеңес органдары тарапынан жабылды. Шоқай бұл газеттің 1917 жылғы 30 сәуір күнгі санында шыққан мақаласында Түркістан халқының татар, сарт және қазақ болып жіктелмей, түркілік және мұсылмандық шаңырағы астында бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып, ынтымақтасу қажеттігін баса көрсетті [6].

Ақпан революциясы берген басты жетістік — патша үкіметінің құлауы — түркістандықтар үшін бостандыққа жол ашқандай сәуле болды. Соны пайдаланып, жарық күнге жету мақсатында М.Шоқай өз халқына мардымды қызмет жасау жолын іздейді. Елдегі саяси қозғалысқа белсене араласады. Іс жүзінде ұлттық қозғалыстың басты көсемдерінің біріне айналады.

1917 жылы Түркістан мұсылмандары арасында екі топ құрылды: біріншісі консервативті бағыттағы «Улема жәмийаты» («Ғұламалар қоғамы»), оны Сералы Лапин басқарады. Екіншісі прогресшіл бағыттағы «Шуро-и-Ислам» («Шурай Исламиа»), оның басында Мұстафа Шоқай тұрады [10; 13].

«Шуро-и-Ислам» («Мұсылман кеңесі») одағының идеологиясы түркі-мұсылман халықтарының басын біріктіріп, әрбір ұлттың өзін-өзі басқаруына қол жеткізу болатын. Одақ жергілікті халықтың мүддесі үшін белсенді қызмет атқарды. Олардың бастамасымен 16 сәуірде Ташкентте Жалпытүркістандық Құрылтай шақырылды. Оған қазақ, өзбек, түркімен және басқа Түркістан халықтарының өкілдерінен барлығы 150 делегат қатысты. Съездің тең төрағасы болып М.Абдрашидханов пен Сералы Лапин, ал хатшылыққа Мұстафа Шоқай сайланды. Съезде қаралған негізгі мәселелер — Уақытша үкіметке көзқарас және патша үкіметі құлатылғаннан кейінгі Түркістанды басқару туралы болды. Сондай-ақ съезд Уақытша үкіметті қолдай отырып, Ресейдің федеративтік, демократиялық, парламенттік республика ретінде өзінің президенті мен Құрылтай жиналысы болуы мен облыстарға автономия беру (оның ішінде Түркістанға) идеясын ұсынды. Жалпы Түркістан ұйымын — Түркістан Мұсылман кеңесін құру жөнінде міндеттер қойылды. 1917 жылы 12 маусымда ондай ұйым құрылып, оның төрағалығына М.Шоқай тағайындалды. Бұл ұйым ұлттық-демократиялық бағыттағы саяси күштермен тығыз одақ жасауға ұмтылды. Оның мүшелері «Алаш» партиясымен де қарым-қатынастар орнатты. «Шуро-и-Ислам» 1917 жылы 2 қазанда Кеңес үкіметін мойындамау жөнінде шешім қабылдады [11; 188].

«Шуро-и-Исламның» белсенді саяси қызметінің нәтижесінде 1917 жылдың 26 қарашасында Қоқанда Түркістан мұсылмандарының өлкелік IV Төтенше съезі өтті. Оның жұмысына 300-ден астам делегат қатысты. Съезге қазақ халқының өкілдері ретінде Ә.Бөкейханов, М.Тынышпаев, М.Шоқай сынды т.б. көрнекті қоғам қайраткерлері қатысты. 27 қарашада съезд Түркістан Автономиясын құру туралы қаулыны жариялады. Түркістан Автономиясы Уақытша үкіметінің құрамы 12 адамнан — 8 жергілікті халық өкілінен, 4 басқа ұлт өкілінен жасақталды. Түркістан автономиясының Премьер-министрі және Ішкі істер министрі болып М.Тынышпаев, Сыртқы істер министрі болып М.Шоқай сайланды. Кейін М.Шоқай Премьер-министр болды. Сонымен бірге құрамы 54 адамнан тұратын Ұлттық жиналыс құрылып, оның үштен бір бөлігі жергілікті емес ұлт өкілдерінен құралатыны анықталды. 1917 жылы 1 желтоқсанда Түркістан Автономиялық үкіметі өлке халқына Үндеу жариялады. Үндеуде Түркістан Ресей Федеративтік Демократиялық Республикасының автономиялық бөлігі болатынын мәлімдеді. Съездің өткізілген орны және автономияның әкімшілік орталығы — Қоқан қаласында орналасқандықтан, оны Қоқан автономиясы деп те атады. Бұл, шын мәнісінде, Түркістан Республикасы еді.

1917 жылы 5–13 желтоқсанда Орынборда II Жалпықазақ съезі болып өтті. Оның жұмысына Қазақ өлкесінің: Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстарынан және Бөкей Ордасынан, Самарқанд облысы мен Алтай губерниясынан делегаттар қатысты. Съезді ұйымдастырушылар Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Е.Омаров, С.Досжанов, М.Дулатов болды. Съездің төрағасы болып Б.Құлманов сайланды. М.Шоқай осы съезге қатысып, Сырдария облысынан Алашорда үкіметінің мүшелігіне өтті. 1918 жылы 5 қаңтарда Түркістан қаласында ашылған Сырдария облысы қазақ-қырғыздарының съезін ұйымдастырды. Онда автономия, милиция және т.б. мәселелер қаралды.

1917 жылдың қазанында Петроградта қарулы көтеріліс арқылы жасалған төңкерістің нәтижесінде Кеңес үкіметінің орнағаны туралы хабар Қазақ өлкесіне де жетті. Мұндағы большевиктік ұйымдар билікті өз қолдарына ала бастады. Осылайша Қазақ өлкесінде Кеңес үкіметін орнату жұмысы басталды. 1917 жылдың қазаны мен 1918 жылдың наурыз айының аралығында Кеңес үкіметі тек Оралдан басқа жерлерде, Қазақ өлкесінің барлық аумағында орнатылды. Кеңестерге қарсы күштердің ошақтары Орынбор, Орал және Жетісу аудандары болды.

1918 жылғы 18–23 қаңтарда өткен Түркістан Кеңестерінің IV съезі Қоқан автономиясы үкіметін, заңнан тыс деп жариялап, оның басшыларын тұтқындау және автономияны тарату жөнінде қаулы қабылдады. Мұның аяғы қанды қырғынға ұласты.

Большевиктер Премьер-министр М.Шоқайға Кеңес үкіметін мойындау, қаруларын тапсыру және милиция органдарын тарату туралы ультиматум қойды. Бірақ олардың бұл талаптарын орындаудан Түркістан үкіметі бас тартты. Қоқан автономиясын жою үшін бұл аймаққа 1918 жылы ақпан айының 5-нен 6-на қараған түні 11 эшелон кавалерия, артиллерия және жаяу әскер бөлімдері жеткізілді. Ал 6–7 ақпанда Қоқан автономиясын большевиктер әскери күшпен талқандады. Автономия жетекшілері бас сауғалауға мәжбүр болды, «Шуро-и-Ислам» ұйымы ыдырап кетті. Сөйтіп, Түркістан автономиясы жойылды [11; 194].

Қоқандағы большевиктер қуғынынан Мұстафа Шоқай шетелге кетуге мәжбүр болды.

Шоқайұлының шетелдегі саяси іс-әрекеттері

Мұстафа Шоқайдың сан салалы саяси қызметінде оның эмиграциядағы кездері ерекше орын алады. Ол Түркістан халықтары арасында тұңғыш рет Еуропада Түркістандық саяси эмиграциялық қызметтің негізін қалаушы болды.

Ресей Империясының ең таңдаулы оқу орнын бітірген талантты жасты, әрине, тоқсан тарау жолдар күтіп тұрып еді. Өмірдің ығымен жүре берсе, әйтпесе, білімін бұлдап, тілмаштықпен айналысса, тіпті, большевиктердің қанды шеңгелінен құтылып, шет елге табаны тиісімен бәріне қолды бір-ақ сілтеп, қара бастың қамымен кетсе, университет кафедрасынан лекциясын оқып, әйтпесе көп газеттердің бірінің сұранысына сай мақаласын жазып, тып-тыныш, тоқ тіршілік кешкен болар ма еді. Әйтпесе жаздым-жаңылдым деп большевиктердің алдында басын исе, ондай беделді, білімді азаматқа Кеңес үкіметі кеңселерінің бірінен аумақты үстел бұйырып та қалар ма еді. Бірақ қалай десек те, М.Шоқай басқа жолды — эмиграцияға кетіп, большевиктік Кеңес үкіметіне қарсы күрес жолын таңдады. Ол — Алаш қозғалысының соңғы қайраткері. Өзінің саяси ұстаздары, Алаш қозғалысының құрылтайшы жетекшілері большевиктердің қысымымен түрмелерге қамалып, атылып кеткен жылдары Алаш туын құлатпай, шетелде көтерді.

Шоқайұлы шетелдік эмиграцияның ең бір көрнекті өкілі бола тұрып, өз ұлтының азаттығы үшін күресін қарымды қаламмен толықтырды. Қалам саяси қайраткерге көмектесіп, оның қызметін айрықша ажарландырды, ерекше биікке көтерді. Сөйтіп, қазақ тарихында азаттық үшін күрестің жаңа түрі мен жаңа кезеңі басталды.

Ұлттық мүлде үшін саналы түрде шетелге кеткен ол Маңғыстау арқылы әуелі Түркімен жеріне, содан кейін теңіз арқылы Бакуге барады. Алайда Әзербайжан мемлекетіндегі сол кездегі саяси ахуал тұрақсыз болғандықтан, мұнда көп тұрақтамай, Грузия мемлекетіне өтеді. Бакудегі Грузия Республикасының тұрақты өкілі Н.Карцивадзенің кепілдігімен Тбилисиге келген М.Шоқайды Грузияның саяси басшылары ыстық ілтипатпен қарсы алды. Әсіресе Грузия Ұлттық Үкіметінің басшысы М.Жордания мен Ішкі істер министрі М.Рашишвили оған зор құрмет көрсетті. Ол кезде тәуелсіз Грузия саяси босқындарды құшақ жая қарсы алған болатын [12].

1919 жылдың сәуір айында Тбилисиге келіп, 1921 жылы ақпан айының ортасына дейін осы жерде тұрған Шоқай әуелі Солтүстік кавказдықтар шығаратын «Вольные горцы» атты апталық газетте және грузиялықтардың «Борьба» газетінде жұмыс істейді. 1919 жылдың 1 қарашасынан бастап Түркістан және Украина Ұлттық орталығының көмегімен орыс тілінде «На рубеже» атты тәуелсіз айлық журнал шығара бастайды. Бас редакторы болған бұл журналда М.Жанай және Жәлел деген бүркеншек атпен мақалалар жариялады. 1920 жылы Мұстафа Ахмет Салиховпен бірге түркістандықтардың ұлттық мүдделерін қорғайтын «Иени Дүния» атты апталық газет шығара бастады. Мұстафа Шоқай сол жылы алдымен аптасына бір, кейіннен екі рет шығарылған, негізгі идеясы Түрік ұлт-азаттық күресін қолдайтын «Шафак» (кейбір деректерде «Шафик») газетін шығарады.

«На рубеже» Грузия үкіметінің материалдық көмегі арқылы шығып тұрды. Түрік тілінде шыққан «Шафик» («Шофак») Тбилисидегі түрік қоғамының жәрдемімен жарияланды. Шоқайұлы «На рубеже» арқылы Грузия үкіметінің Кеңес билігіне қарсы ұлт-азаттық күресін қолдаса, «Шафик» газеті арқылы Анатолияда Мұстафа Кемалдың жетекшілігінде одақтас мемлекеттерге қарсы жүргізіліп жатқан ұлт-азаттық күреске қолдау көрсетті.

Ұлттық күресті шетелде жүргізу мақсатымен елінен кеткен мұғажыр Мұстафа Шоқай бірнеше айдан кейін пролетариат диктаторлығынан азат етілген тәуелсіз Түркістанға қайтып ораламын деп ойлайтын. Бірақ Серго Орджоникидзе басқарған Қызыл Әскерлер Тбилисиді басып алған 1921 жылдың 25 ақпанында Мұстафа Шоқай Стамбулда болған аз ғана мерзім ішінде большевиктердің Тбилисиді басып алуы және Тбилисидегі соңғы жағдай туралы «Таимс» газетінде бес мақала жариялайды [13].

Стамбулда жүрген кезінде Еуропадағы саяси эмиграция туралы іздене бастаған Мұстафа Шоқай Парижде А.Ф.Керенский тобының «Rue de La Pompe» газетін шығарып жатқанын біліп, олармен хат алыса бастайды. 1923 жылы демократияның орталығы ретінде эмигранттар топтасқан Парижді өз ісін жалғастыруға қолайлы деп тапқан Мұстафа Шоқай Францияға кетеді.

Шетелдік эмиграция жылдарында көптеген қиыншылықтарды жеңе отырып, М.Шоқай кеңестік езгідегі Түркістан халықтарының өмірін көрсетуге арналған журналдар мен газеттер шығаруды ұйымдастырды. Олардың жұмысына белсене араласты. Ол А.Ф.Керенскийдің «Дни» және П.Н.Миллюковтың «Последние новости» газеттерінде қызмет етті.

1923 жылы башқұрт халқының ұлы перзенті Заки Уәлиди (Валиди) Тоған Ауғанстан, Үндістан айналып, Еуропаға жетті. Заки өзінің көне досы Мұстафаны оның Париждегі пәтерінде кездестерді. Осы кездесуден соң-ақ олар Түркістан Ұлттық Одағы ұйымының қызметін жандандырып, қоғамдық-саяси басылым шығару ісін қолға алды. Уәлидидің Еуропаға келгеннен және Түркістан Ұлттық Одағы ұйымының қайта құрылғаннан кейін бұл қажеттілік айқын сезіле бастады. Одақтың жеке баспасөз органы болуы тиіс еді. Бірақ материалдық мүмкіншіліктердің тапшылығына байланысты Одақ жеке органын ұзақ уақыт шығара алмады.

Ақырында, «Прометей Одағы» құрылғаннан кейін (мүмкін, Польша үкіметінің көмектесу арқасында) бұл қиыншылық жойылды. Түркістан Ұлттық Одағының 1927 жылы ақпан айында қабылдаған шешімі бойынша, Стамбулда «Иени Түркістан» атты журналды Мұстафа З.У.Тоғанмен бірге Түркістан Ұлттық Одағының баспасөз органы ретінде жариялады. Осылайша тысқары жерде Түркістанға арналған тұңғыш журнал жарық көрді. Журналдың басты мақсаты — Түркістан ұлттық тәуелсіздік идеясы мен түркі халықтары арасында ынтымақтастық пікірін тарату еді. Сондай-ақ журнал Түркістан халықтары мен Түркия халқы арасында тіл және діл бірлігін нығайтуды мақсат тұтты.

Журнал басшылығы бірнеше рет өзгерді.

Тоғанның 1928 жылы басшылықтан кетуіне байланысты журналдың бүкіл ауыртпалығын Шоқайдың бір өзі көтеруге мәжбүр болды. Бұл журнал 1931 жылы қыркүйек айында Түрік үкіметінің шешімі бойынша жабылды.

1929 жылы «Йени Түркістанмен» қатар Түркістан Ұлттық Одағының баспасөз органы ретінде Берлинде «Яш (Жас) Түркістан» атты екінші бір журналдың шыға бастауы ұйым жұмысына Стамбулдағы баспасөз органының жеткіліксіз болғандығын көрсетті. Журнал шет елдердегі ресейлік түркі халықтары өкілдерінің Екінші Дүниежүзілік соғыстан бұрын ұзақ уақыт шығып тұрған және ең ықпалды баспасөз органдарының бірі ретінде тарихта із қалдырды. Бұл жетістікке кездейсоқ қол жеткізілген жоқ. Ол Шоқайдың студенттік жылдарынан бастап баспасөз саласында жинақтаған тәжірибесінің бір жемісі еді.

«Яш Түркістан» сол кездегі Түркістан жөніндегі ең маңызды басылым еді. Онда саяси, экономикалық, мәдени тақырыптардағы мақалалармен қатар әдеби шығармалар да жарияланып тұрды. Журнал материалдары Түркістан халықтарының тұрмыс-тіршілігі туралы ашық шындықты баяндап, отаршылдарға қарсы ұлт-азаттық бағытындағы күресте түркістандықтарға рух беріп отырды. Түрік бірлігі мұраттарын насихаттады.

Журнал, негізінен, Берлинде шығып тұрды, ал Мұстафа Шоқай бас редактор ретінде Парижден басшылық етті. Қажет кезде ол Берлинге барып-келіп тұрды. Журнал мақалаларының көбін, әсіресе бас мақалаларды Мұстафа Шоқайдың өзі жазды.

Он жыл (1929–1939) ішінде журналдың 117 саны жарық көрді. 1939 жылы 1 қыркүйекте Германияның Польшаны басып алуымен Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуына орай журнал шығуын тоқтатты [14].

Шетелде жүрген Мұстафа баспа беттерінде (әсіресе Түркістан мәселесі тақырыбын терең әрі батыл қамтыған «Яш Түркістан» журналы арқылы) большевиктерге қарсы дамылсыз күрес жүргізді. Ресей бодандығындағы түрік халықтарының ғасырлар бойы ұлт-азаттық қозғалысын жаңа сатыға көтерді. Оның ұйымдық негіздерін қалады; мақсат-міндеттерін, стратегиясы мен тактикасын анықтады. «Көтерілістен — ұйымшылдыққа (Көтерілістен — ұйымға)» атты тамаша еңбегінде: «Ең алдымен барлық күштерді бір мықты саяси ұйымның маңына топтастыру керек. «Түркістан ұлттық бірлігінің» бірінші кезектегі міндеті және таяу арадағы мақсаты: 1) Түркістанды орыс пролетариаты үстемдігінен құтқару; 2) Түркістанда орыстың кез келген үстемдігінің орнауына жол бермеу; 3) бәрінен бұрын ұлттық, тәуелсіз Түркістан мемлекетін құру болып табылады. Біз, әрине, қайда болсақ та отандастарымыздың большевиктердің зұлымдық езгісі мен қанауына мойынсал болуға шақырып тұрған жоқпыз. Біз тек жекелеген бытыраңқы көтерілістермен атамекенімізді құтқара алмайтынымызды ғана айтып отырмыз. Бұл шындықты біз ең алдымен білуге тиіспіз.

Көтерілістер кезінде орыс большевиктері күштеп, зорлап, алдап-арбап қолына түсіріп алған халық бұқарасын Кеңес үкіметі агенттерінен, сатқын шенеуніктерден айыра білуге де айрықша мән берген жөн» [15; 102], — деп жазды М.Шоқай.

Мұстафа Шоқай өмірінің соңына дейін тәуелсіз ұлттық мемлекет құру идеясын жақтады. Өзінің алдына қойған мақсатына қол жеткізу жолында абырой-беделіне нұқсан келмейтін кез келген қолайлы мүмкіндіктерді пайдалануға ұмтылды. Мысалы, 1936 жылы Берлин қаласында Түркістан жастары алдында сөйлеген сөзінде: «...Алыста жүріп ел қайғысын ойлап, алыста жүріп ел қамын ойлап, Еуропаның әр тарапында жүрген, бүгінгі Түркияда тұрған Түркістан жастары, бірлесіндер! Сендердің бірліктерің, сендердің бір-біріңе күш қосуларың — еліміздің бақытына қызмет етпек. Мұны ұмытпандар! Бәріміздің құбыламыз — өзіміздің ата жұртымыз, өлкеміз Түркістан болмақ! Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру — бәрімізге бір мақсат, бір мұхаббат уәзифа болмақ. Мұны ұмытпау керек...!

...Түрік халқы — батыр халық. Түрік халқы — арыстан ер халық. Кімнен таяқ жегендей біздің түріктің баласы, алдырып жүрген дұшманға ауызының аласы. Бұл нақыл сөзді ұмытпауымыз керек. Бәріміз бір болсақ, біздің жеңбейтұғын жауымыз болмайды, мақсатымызға жетеміз! Онсыз біздің күніміз жоқ, құрып кетеміз. Құрымасымыз үшін, боспасымыз үшін — күшімізді біріктіріп, иін тірестіріп, бір-бірімізге жәрдем беріп жүруіміз керек. Онсыз біздің күніміз қараң. Мұны ұмытпау керек! Түрік баласы, ұмытпандар, бастарыңдағы бөтен елдің өкіметін шығарып тастауға, аударып тастауға тырысыңдар [16], — деп жар салды.

М.Шоқай жалғыз түрік халықтарының басын қосуға ғана атсалысқан жоқ. Ол эмиграциядағы бүкіл Украин, Кавказ халықтарымен бірге Кеңес Одағындағы тоталитарлық жүйеге қарсы жалпы

майдан құруды армандады. Осы бағытта «Достық комитеті» құрылып, онда да Мұстафа белсенді қызметімен, көрегенділігімен көзге түседі. Кавказдықтардың бастары біріккен «Прометей» ұйымымен өнімді қатынас орнатуға күш салады. Сондықтан да ол Кавказ, Украина және Түркістан халықтарын ұлттық қорғау органы — «Прометей» (Париж, 1926–1938) журналы редакциялық алқасының мүшесі. 1928 жылы Варшавада Польшаның Бас штабы мен Сыртқы істер министрлігінің Шығыс бөлімі эмигранттардың барлық топтарын біріктіру және КСРО-ға қарсы пайдалану туралы Ю.Пильсудскийдің алға қойған міндеттеріне байланысты құрылған «Прометей» (Ресейдің езгісіндегі халықтар лигасы) халықаралық ұйымының мүшесі. Бұл ұйымға Әзербайжан, Дон, Карелия, Грузия, Волга бойы, Қырым, Кубань, Солтүстік Кавказ, Түркістан, Украинаның және басқалардың өкілдері кірген [17; 4].

«Түркістанның болашағы «Тәуелсіз Түркістан» ұраны астында Ресейден бөлініп шығып Түркістан мемлекетін құратын халық бұқарасының қолында, татарлар мен башқұрт бауырларымыз Түркістан Түрік мемлекетімен қойындасып, қолтықтасып кете алса, түрікшілік пен түрік рухы үшін ұлы табыс болар еді. Біз бүгін ұлтты құтқару күресімізде, ұлттық құрылысымызда түркістандықтарды ру, ұлыстарға бөліп іштен іріткі салатындарды Түркістан ұлтшылдық идеясы мен мұраттарының жаулары деп есептейміз. Қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен... — бәрі бір кісідей жұмылып Түркістанның ұлттық ұраны астына топтаспайынша, Түркістанның болашағын қамтамасыз ету мүмкін емес» [15; 280–281], — деп жазды Мұстафа 1932 жылы («Түркістан түрікшілдігі» деген мақаласында).

Осы жылы Парижде прометейшіл қайраткерлердің алдында сөйлеген сөзінде Шоқай: «Егер біз сол кезде ақылға келгенімізде, егер «орыс демократиясының шындығына сенудің» орнына, біздің санамызда ұлттық аймақтарда революцияны менгеруге және оны іске асыруға батыл ұмтылғанымызда, егер біздер бүгінгі прометейшіл майданның өкілдері сол тарихи кезеңде Украинаның үлгісімен біріккенімізде, біздің халықтарымыз қазіргі кеңестік ұлттық, материалдық және ұлттық-мәдени мағынадағы езгіден гөрі тәуір тағдырға ие болар еді» деп көрсетті [17; 4].

Сонымен, Түркістан халықтарының бірлігі Шоқайдың шетелдегі шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі болды.

Қорытынды

Өзінің саяси күресі үшін тиімді ортаны тек Франциядан таба білген Мұстафа осы елде 20 жылдай өмір сүрді. Мұның 8 жылы (1933–1941) Франция елінің астанасы — Париждің жанындағы Ножан-сюр-Марн қаласында өтті. Осы жерде өзінің публицистикалық еңбектері мен саяси күресі арқылы әлем танып, мойындаған саяси тұлғаға айналды.

Екінші дүниежүзілік соғыс бұрқ еткенде, бүкіл ресейлік эмигранттар бас сауғалап Франциядан қаша бастады. Барлығы нацистер Францияны жаулап алады деп аландаған еді. Лек-легімен АҚШ-қа қарай жосылды олар. Солардың ішіндегі жолдастары, Шоқайды да бірге АҚШ-қа ала кетпек болды. Бірақ Шоқай оларға ермеді. «Мен, — деді ол, — Францияны туған отанымдай көремін. Өйткені ол қиын-қыстау күндерімде мені бауырына басты. Сондықтан, мен де Францияны қиын-қыстау күндерінде тастап кете алмаймын. Француз халқы қандай қиындық көрсе, мен де соны көруге дайынмын». Сөйтіп, Шоқай Францияда қалды. Өйткені оның жүрегінен Франция ерекше орын алған еді. Франция ол үшін шынында да бостандықтар, теңдіктер және бауырластықтар елі еді.

Франция қазіргі Қазақстанның тәуелсіздік тарихына ерекше мән беріп отырғандығын Ножан-сюр-Марн қалалық мұражайында қазақ халқының әйгілі ұлы Мұстафа Шоқайға арналған ескерткіш-тақта ашу арқылы көрсетті. Осы іс-шараға аталмыш қала жұртшылығы, Франциядағы қазақ диаспорасының өкілдері қатысты.

Бұл ескерткіш-тақтада М.Шоқайдың қысқаша өмірбаяны мен Қазақстанның тарихи және географиялық сипаттамасы ұсынылған. Ножан-сюр-Марн қаласы мұражайының басшылық өкілдерінің пікірі бойынша, осы ескерткіш-тақта мұражайдың ең басты жәдігері болып табылады және қазақ пен француз халықтарының ықпалдасуына өз үлесін қосады.

Әдебиеттер тізімі

1. *Сәрсенбай О.* Мұстафа Шоқай қашан, қайда туған? / М.Шоқай Таңдамалы. — Т. 1. — Алматы: Қайнар, 1998. — 503, 504-б.
2. *Сатаев А.* Дозақты жеңген қазақ // Қазақ әдебиеті. — 2007. — № 21 (3025). — 25 мамыр. — 14-б.

3. Дайрабай Т. Торғай датқадан Мұстафа Шоқайға дейін... // Түркістан. — 2011. — 26 мамыр. — 7-б.
4. Кішібеков Д., Кішібеков Т. Мұстафа Шоқай кім еді? // Ақиқат. — 2011. — № 2. — 29-б.
5. Әлібеков Ә. Мұзарт // Егемен Қазақстан. — 25 тамыз. — 2004. — 8-б.
6. Баймұрат А. Мұстафа Шоқайдың балалық шағы және баспасөз саласындағы қызметі // Қазақ. — 2010. — № 32–33 (493–494). — 6–13 тамыз. — 7-б.
7. Аққұлұлы С.Х. Санкт-Петербургте Мұстафа Шоқай туралы жаңа құжаттар табылды // Қазақ. — 2009. — № 50–51 (459–460). — 11–18 желт. — 10-б.
8. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. — Т. 6 / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2004. — 696 б.
9. Тогысбаев Б., Сужикова А. Тарихи тұлғалар: Танымдық-көпшілік басылым. — Алматы: Алматыкітап, 2006. — 68-б.
10. Қойгелдиев М., Нусіпхан А. Мұстафа Шоқай және Түркістан / М.Шоқай. Таңдамалы. — Т. 1. — Алматы: Қайнар, 1998. — 13-б.
11. Кан Г.В., Шаяхметов Н.У. Қазақстан тарихы: Оқулық. — Алматы: Алматыкітап, 2007. — 264 б.
12. Қыдырәлі Д. Мұстафа көтерілген шың // Жалын. — 2004. — № 8. — 74–85-б.
13. Қыдырәлі Д. Мұстафа Шоқайдың мұғажырлық мұраты // Жұлдыз. — 2003. — № 4. — 184–193-б.
14. Әли Ф. Тайыр Шағатай деген кім? // Жас Алаш. — 2010. — № 65. — 17 тамыз. — 5-б.
15. Шоқай М. Таңдамалы. — Т. 1. — Алматы: Қайнар, 1998. — 512 б.
16. Шоқай М. Түркістан жастарына // Ақ Орда. — 1993. — № 18. — 81-б.
17. Исхаков С. «Біз тілеген «орыс революциясы» бізді қапыда қалдырды» деген Мұстафа Шоқайдың саяси көзқарасы жайында // Түркістан. — 5 тамыз. — 2010.

ӘОЖ 821:003.075

Мұстафа Шоқайдың ғалым-публицист ретіндегі қасиеттері және шоқайтанудың бүгінгі жағдайы

Каренов Р.С.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

В статье отмечается, что Мустафа Чокай является одной из самых знаковых фигур первой половины XX в. не только в политической жизни Казахстана, но и всего тюркского мира. Подчеркивается, что без идеологической предвзятости о Чокае стали говорить только недавно, что ныне его деятельность получает все большее освещение в историографии постсоветского пространства. Анализируется научная, публицистическая деятельность Мустафы, который стал одним из первых политических эмигрантов, отстаивавших интересы тюркских народов. В научных и литературных трудах он писал о своей сокровенной мечте — единстве народов Туркестана. Автор показывает, что Мустафа блестяще справился с отведенной ему историей ролью представителя тюркских народов в Европе, раскрывает современное состояние изучения в нашей стране и за рубежом творческого наследия и научно-просветительской деятельности Мустафы Чокая.

It is noticed that Mustafa Chokaj is one of the most sign figures of first half of XX-th century not only in political life of Kazakhstan, but also all Turkic world. It is underlined that without ideological bias about Chokaj began to speak only recently. It is shown that nowadays its activity receives the increasing illumination in a post-Soviet territory historiography. Scientific, publicistic activity of Mustafy which became one of the first political refugees defending interests of the Turkic people is analyzed. It is proved that in the scientific and literary works he wrote about the secret dream — unity of the people of Turkestan. It is underlined that Mustafa has excellent coped with the history taken away to it a role of the representative of the Turkic people in Europe. The studying current state in our country and abroad a creative heritage and scientifically-educational activity of Mustafy Chokaja reveals.

Kіpіcіne

Шоқайдың тарихи-публицистикалық еңбектері батыс тарихнамасында қоғамдық екі жүйенің қырғи-қабақ соғыс жолына түсе бастаған жағдайында аса маңызды туындылардың қатарында болды. Өзінің жарияланымдарында ол КСРО-дағы ұлттық саясатты аяусыз сынға алды. Сондықтан КСРО-да олар идеологиялық сынға ұшырады.